

SZABADSÁGHARC VOLT-E BOCSKAI ISTVÁN MOZGALMA?¹

PÁLFFY GÉZA

Az eddigi elképzelések

Bocskai István mozgalmának (1604–1606) történetéről a 19. század második felétől monográfiák és tanulmányok sora áll rendelkezésünkre, melyeknek már a jegyzéke is önálló kötetet tesz ki.² Az eddig készült munkák jelentős része azonban az eseménysort általában csupán egy-egy aspektusból vizsgálja. Egyes összefoglalók a protestáns vallásszabadság és a rendi jogok védelmére, mások a hajdúk felkelésére koncentrálnak. Abban többségében viszont megegyeznek, hogy mindenekelőtt a mozgalom Habsburg-ellenes voltát és rendi jellegét emelik ki, és azt hangsúlyozzák, hogy az I. Rudolf magyar király (1576–1608) ellen irányult.

Az elmúlt másfél évszázadban a Bocskai vezette mozgalmat számos terminussal illették. A 19. század második felében még leggyakrabban felkelésnek titulálták: a magyar nyelvű írások „*felkelés*”, „*fölkelés*”, a németek „*Aufstand*” néven. Ez a hagyomány részben azóta is él. Így egyes történészek az elmúlt évtizedekben is következetesen Bocskai-felkelésről értekeztek, mint például Makkai László vagy Szakály Ferenc,³ és ekként említette azt a modern Erdély-történet is.⁴ Az elmúlt esztendőben a 400. évfordulóra megjelent kötetek egy része is így nevezte az eseménysort; az egyik legújabb tanulmánygyűjtemény pedig gondos körülírással „*a Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés*”-ről beszél.⁵

Mindezek ellenére a leggyakoribb elnevezésnek napjainkban kétségkívül a Bocskai-szabadságharc számít. Hosszú évtizedek óta így szerepel a gimnáziumi tankönyvekben, az újabb Bocskai életrajzok nagyobb részében⁶ és többnyire mind a mai napig így tanítják az általános és középiskolákban. Bő egy évtizeddel ezelőtt e tanulmány szerzőjének egyik magyar történeti egyetemi szigorlati tétele is „*A tizenöt éves háború és a Bocskai-szabadságharc*” volt. Sőt az említett jubileumra „*A Bocskai-szabadságharc 400 évfordulója*” címmel Hajdúböszörményben külön könyvsorozatot is alapítottak. A kérdés legújabb nemzetközi áttekintése szintén szabadságharcról ír,⁷ miközben az egyik új magyar alkotmánytörténet „*rendi sza-*

¹ E tanulmány – jelen kötet jellegének megfelelően – bővebb historiográfiai bevezetővel ellátott, csekély mértékben kiegészített és megjegyzetelt változata a *História* folyóiratban 2008 elején megjelent tudományos népszerűsítő írásunknak (PÁLFFY 2008b, 7–10.).

² BÉNYEI 2004

³ MAKKAI 1974, 155–188.; MAKKAI 1985, 709–773.; SZAKÁLY 1990, 176.

⁴ BARTA 1986, 532–537.

⁵ BALLA 2006

⁶ BENDA 1993; NAGY 2000; G. ETÉNYI–HORN–SZABÓ 2006

⁷ R. VÁRKONYI 2006a, 21–38.

badságharc”-ként tanítja a mozgalmat a jogászhallgatóknak.⁸ Emiatt joggal hőkénhet meg az elmúlt fél évszázadban érettségizett olvasó, ha valaki a szabadságharc kifejezés mellé kérdőjelet tesz.

A mozgalom szabadságharcként történő meghatározása ugyancsak a 19. század második felére nyúlik vissza. E fogalmat azonban akkor és a 20. század első felében elsősorban protestáns történetírók alkalmazták, mégpedig a mozgalom általuk vizsgált jellegét kiemelve elsősorban ’vallásszabadságért folytatott harc/háború’ (mint olykor konkrétan is írták „*vallásszabadsági háború*”) értelemben.⁹ Ez az interpretáció azután az 1950-es évek legelejétől alapvetően megváltozott. Ekkortól ugyanis markánsan új, nevezetesen ’függetlenségi harc’ jelentést kapott, elsősorban a magyarországi tudományos szocializmus egyik „atyja”, Mód Aladár 1954-ig hét kiadásban és sok tízezer példányban megjelent monográfiájának (*400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*) hatására.¹⁰ E mű a magyar állam és a Habsburgok 1526-tól 1918-ig tartó közös történetét nem tekintette másnak, mint a magyarság nemzeti függetlenségi küzdelmének a „német elnyomókkal”, az „osztrák gyarmatosítókkal” és az „imperialista” Habsburgokkal szemben. Mód Bocskait e szabadságharc-sorozat vezéralakjaként mutatta be, akit azután egészen a Tanácsköztársaságig többen követtek. A közvélemény számára e meghatározó fogalomváltozást szemléletesen jelezte az a napjainkra már kevésbé ismert tény, hogy az 1950-es évek második felére a Hősök terén álló magyar királypanteon Habsburg uralkodóinak (I. Ferdinánd, III. Károly, Mária Terézia, II. Lipót és Ferenc József) szobrait Bocskai István, Bethlen Gábor, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos alakjaira cserélték ki.

Az 1948 utáni korszak politikájának és ideológiájának a történetírásra gyakorolt hatása oly jelentős volt, hogy az ötvenes évek elejétől Bocskai mozgalmát már a korszak legkiválóbb szaktörténészeinek többsége is függetlenségi harcnak, illetve ezen új értelemben meghatározott szabadságharcnak nevezte vagy volt kénytelen nevezni.¹¹ Ez az értelmezés gyorsan bekerült a gondosan ellenőrzött történelemtankönyvekbe, és elevenen él mind a mai napig. Sőt a rendszerváltás óta gyakran kerül oda a függetlenségi küzdelem elé a 16–17. század fordulóján nehezen értelmezhető modern ’nemzeti’ jelző.¹² Ezzel magyarázható, hogy egy tekintélyes művelődéstörténész – a 19. századi romantikus felfogás szellemében – a mozgalmat napjainkban is „*az első magyar nemzeti felkelés*”-nek titulálja, és azt II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harca (1703–1711) és az 1848–49-es szabadság-

⁸ NAGY–RÁCZ 2007, 275.

⁹ Például BOLDISÁR 1908, 61–66.

¹⁰ MÓD 1954

¹¹ BENDA 1952; BENDA 1955; NAGY 1961

¹² Például FÁBIÁN 2000

harc előzményének tekinti.¹³ Végül a kora újkori magyar történelem egyik igen jeles kutatója úgy vélekedik, hogy „*a rendi társadalom szervezetében élő ország viszonyai között nemzeti összefogás*” alakulhatott ki, miközben ugyanezen írásában hol szabadságharcról, hol felkelésről is beszél.¹⁴

Az eddigi összegzések többsége ugyanakkor alig-alig vizsgálta azt az alapvető kérdést, hogy a magyar rendek közül ténylegesen mennyien támogatták Bocskait, illetve kik is választották fejedelmükké. Általában sematikusán úgy fogalmazzanak, mint az egyik új középiskolai történelemtankönyv: „*a rendek mindkét országban [Erdélyben és a Magyar Királyságban] fejedelmükké választották*”.¹⁵ Ennek elsősorban az az oka, hogy a Magyar Királyság 16. századi rendiségének és politikai elitjének összetételét az eddigi kutatások nem tárták fel kellő alaposítással. Emellett arra sem adtak választ, hogy a szabadságharcban a fejedelem és hívei valóban a függetlenségért küzdöttek-e (miként ez 1703–1711-ben vagy 1848–49-ben történt), és ha igen, akkor mely ország vagy állam függetlenségéért. Üdítő kivételt csupán két friss regionális vizsgálat jelent. Míg az egyik Bocskai és az erdélyi rendiség vezetőinek ellentmondásos, ám végül sikeres együttműködését tárta fel, addig a másik a nyugat-dunántúli rendek és a fejedelem 1605. évi kapcsolatrendszerét vizsgálva már egyszerre beszélt felkelésről és polgárháborúról.¹⁶

Az időrend jelentősége

Az eddigi munkák jelentős része nemcsak tematikai és terminológiai szempontból vizsgálta szelektív módon Bocskai mozgalomát, hanem abból gyakran csupán egyes eseményeket emelt ki, és azokat sem mindig megfelelő időrendben. Pedig a mozgalom kronológiájának pontos rögzítése nélkül annak céljait, jellegét és sikereit nem érthetjük meg. Bocskai megmozdulása ugyanis kezdetben egyáltalán nem a tiszántúli hajdúk vagy a magyar rendek felkeléseként indult, miként ezt oly gyakran (a középiskolás tankönyvek is) bemutatják.

Mindez annak ellenére igaz, hogy a tizenöt éves háború közepette (1591–1606) az uralkodói zsoldban szolgáló hajdúk gyakran emelték fel szavukat elmaradt fizetésük miatt, a királysági rendek pedig joggal elégedetlenek a Habsburg-udvar kiváltságaikat sértő intézkedéseivel (pl. az 1604. évi utólag betoldott 22. tc. a vallásszabadság korlátozásáról), a kincstári és koncepciós perekkel, illetve a császári-királyi hadak támogatta ellenreformációval szemben. Érdemes viszont hozzáfűzni: az udvar és a kincstár ezeket a rendek egy részének (főként a kamarákat is vezető főpapok és egyes nagyurak) támogatásával hajtotta végre; ami azt is jelezte, hogy a háború alatt a rendiségen belül is számottevőbb törésvonalak alakultak ki.

¹³ NEMESKÜRTY 2006, 219.

¹⁴ R. VÁRKONYI 2006b, 11.

¹⁵ SZÁRAY 2006, 225.

¹⁶ HORN 2006, 87–104.; DOMINKOVITS 2006

Az elégedetlenség 1604 késő nyarára – elsősorban Felső-Magyarországon – olyan komollyá vált, hogy az országrész rendjei szeptember 8-án Gálszécsen (Zemplén m.) tartott kerületi gyűlésükön kijelentették: amennyiben az uralkodó az 1604. évi 22. törvénycikket nem vonja vissza, vallásuk és kiváltságaik védelmében akár fegyverhez is nyúlnak. A politikai hangulat a Magyar Királyság keleti régiójában tehát nagyon feszült volt.

Bocskai István mozgalma azonban jóval korábban kezdődött. Az Erdélyi Fejedelemség politikájából ekkor már évek óta kiszorult, ám korábban a Habsburgokkal való kiegyezést kereső nagyúr az újabb kutatások alapján 1604 márciusától titkos tárgyalásokat folytatott a Belgrádban és Temesváron tartózkodó oszmán főmértóságokkal. Nevezetesen saját maga oszmán-török támogatású fejedelemségéről és a háború alatt a császári-királyi csapatok által a Magyar Királysághoz visszacsatolt Erdély korábbi oszmán vazallusságába történő visszahelyezéséről.¹⁷

Célja megegyezett azon ún. török-párti erdélyi nemesek törekvéseivel, akik többek között Bethlen Gábor vezetésével az oszmánok támogatta erdélyi trónkövetelő, Székely Mózes 1603. július közepén bekövetkezett vereségét követően jelentős számban menekültek a török hódoltságba. Bocskai és Bethlen tehát egyáltalán nem független Erdélyben, hanem – még ha keserű is rögzítenünk – a nagyhatalmi realitásoknak megfelelően egy olyan vazallus fejedelemség helyreállításában gondolkozott, amely csaknem teljes belső önigazgatást élvezve az 1550-es évek közepétől közel fél évszázadon át már létezett.

Bocskai „pálfordulása”

A bécsi Habsburg-udvarban nevelkedett Bocskai döntő jelentőségű pálfordulásának pontos okait sajnos mind a mai napig nem ismerjük. Abban azonban bizonyosan több tényező játszott szerepet: egyrészt a háború alatti sérelmei (az erdélyi rendek általi száműzése 1600 őszén, majd prágai fogsága 1601–1602-ben, unokaöccse Giorgio Basta generális általi elfogatása stb.), másrészt elvesztett erdélyi birtokainak vissza nem adása. Döntésében közrejátszhatott az is, hogy felesége, Hagymássy Margit hamarosan bekövetkező váratlan halála (1604. szept.) mellett a fejedelemség nemrég még oly befolyásos politikusa nehezen viselhette Erdély és a Partium irányításából való tartós kiesését.

A Bethlen-párti nemesek török szövetsége hamarosan a Habsburg-hadvezetés számára is ismertté vált. 1604. szeptember 14-én ezért a francia Henri Du Val comte de Dampierre ezredes vallon lovassága és Rákóczi Lajos hajdúkapitány király-párti csapatai Temesvár mellett megtámadták az erdélyi „török emigránsok” táborát, hogy megelőzzék a fejedelemség oszmán vazallusságba való visszahelyezését. Erre az igen szorult helyzetbe került Bocskai megpróbált visszavonulót fújni, azaz mind az oszmánokkal, mind Bethlenékkal megszakítani kapcsola-

¹⁷ PAPP 2004, 1198–1201.

taik. Az utóbbiak azonban ezt nem hagyták. A korábban Habsburg-párti Bocskai török szövetségkeresését nyilvánosságra hozták. Ez Erdély Habsburg-fennhatósága idején valójában felségárulást jelentett és akár fejvesztés büntetésével járhatott. Különösen, hogy időközben (júl. 2.) Bocskai Rudolf királytól visszakapta erdélyi birtokait; amiben persze az is szerepet játszhatott, hogy Bocskai török tárgyalásairól ez idő tájt már Prágában is tudtak. A kutyaszorítóba került bihari nagyúr – az oszmánokkal való tárgyalásai miatti letartóztatásától félve – szeptember vége felé pedig nemcsak nem fogadta el Giacomo Barbiano Belgiojoso kassai főkapitány hívását, aki táborába invitálta, hanem a Bethlenékkal való együttműködés mellett döntött. Erre Cyprian von Concin váradi főkapitány október elején megindult Bocskai várai (Szentjobb és Kereki) ellen.

A török-párti erdélyi nemesek által kelepcébe csalt főúr számára innen már nem volt visszaút. Védekezni próbált, amihez a hajdúkat hívta segítségül. Ez nem volt nehéz feladat. Néhány évvel korábban Báthory Zsigmond fejedelem váradi főkapitányként (1592–1598) maga felügyelte őket, a környék birtokainak jó részét bírva pedig jól ismerte vezetőiket. Az új kutatások szerint azonban még a királyi zsoldban szolgáló hajdúk jelentős része is partiumi származású volt.¹⁸ Igen kedvelt neki az is, hogy a királyi hajdúk fizetése hónapokat késett, a vallon és német zsoldosok a bihari hajdútelepüléseket sem kímélték, 1604 elejétől pedig mind Erdélyben, mind Kelet-Magyarországon többeket letartóztattak – hol jogos, hol jogtalan – lázadás vádjával. Jóllehet Belgiojoso szabad rablást és zsoldot ígérve próbálta őket a magyar uralkodó hűségén megtartani, ez a fegyveres ellenreformációt támogató idegen generálisnak a református magyar hajdúk között csak részlegesen sikerült. Bocskaihoz egyre nagyobb csoportjaik pártoltak át, akik tőle zsoldjuk mellett vallásszabadságuk biztosítását is várták.

Míndez a Habsburg-hadvezetés és a magyar király számára dezertálást és katonalázadást, sőt a nagy török háborúban egy újabb háborút, Bocskai szempontjából viszont nélkülözhetetlen fegyveres támogatást és hajdúfelkelést jelentett. Az Erdély korábbi oszmán vazallusságát visszaállítani törekvő, így természetesen Habsburg-ellenes mozgalom 1604. október közepén ekként egyesült a tiszántúli hajdúk kezdődő felkelésével. Ám az utóbbiak sem Erdély vagy a királyság függetlenségéért küzdöttek, hanem elsősorban elmaradt zsoldjukért és társadalmi-gazdasági problémáik kiváltságok segítségével történő orvoslásáért. Sőt, amikor egy részüket október 13-án Zsákán (Bihar m.) Bocskai saját oldalára állította, a nagyúrnak meg kellett fogadnia, hogy „*őkegyelmekkel [értsd: a hajdúkkal] való szembe létemben sem törökkel, sem tatárral őkegyelmek köziben nem megyek, [...] mind törökkel, tatárral frigyet szerzek.*”¹⁹ Míndez jól mutatta, hogy Bocskainak nem sikerült török kapcsolatait megszakítani, Bethlenék és az oszmánok továbbra is sakkban tarthatták.

¹⁸ NAGY–NYAKAS 2001

¹⁹ PÁLFFY 2008a, 319.

Egy mindvégig sokszínű és többcélú mozgalom

Egy hónap múlva, 1604 novemberének közepére Bocskai már kezdetben is többcélú mozgalma újabb arculatot öltött. A hajdúfelkelés a pattanásig feszült politikai hangulatban lévő Felső-Magyarországra is gyorsan áterjedt. Ezt elősegítette, hogy Bocskai csapatai Álmosd és Diószeg között (Bihar m.) október 15-én legyőzték Johann Baptista Pezzen csapatait, melyeknek hajdúi szintén nagy számban csatlakoztak a felkelőkhöz. Miután másnap Bocskai már Debrecenbe vonult be, innen egyenes út vezetett újabb katonacsoportok átállításához. Bocskai hajdúi ugyanis üldözőbe vették a Tiszától északra menekülő német–magyar katonaságot. Október végére Kálló, Putnok, Ónod, Szendrő, Szádvár stb. magyar őrségei álltak át a hajdúk vezérévé vált főúr oldalára.

Október 30-án már Felső-Magyarország központja, Kassa városa is megnyitotta kapuit Bocskai hadai előtt, elsősorban a kálvinista polgárság nyomására. Néhány nappal korábban viszont a visszavonuló Belgiojoso generálist nem engedték be a városba. Ez annak ismeretében, hogy a katonaság támogatta fegyveres rekatolizáció még ezekben a hetekben is gőzerővel zajlott, teljesen érthető volt. Pethe Márton királyi helytartó és szepesi prépost, illetve a vidék egyik befolyásos nagyura, a röviddel korábban katolizált Thurzó Kristóf október elején több kísérletet tettek a lőcsei evangélikus templom elfoglalására. Az erőszakos ellenreformáció a gyakran egészen eltérő érdekekkel bíró szabad királyi városokat és a köznemességet fokozatosan egy táborba sodorta.

A felső-magyarországi protestáns rendek számára az országrészükre áterjedő hajdúfelkelés 1604. október végén, azaz másfél hónappal a gálszécsi gyűlést követően, lehetőséget kínált bátor kijelentésük valóra váltására, vallásuk fegyveres védelmére. Ténylegesen más választásuk azonban hosszabb távon nem is nagyon lehetett. Miként néhány évvel korábban Erdélyben sem volt lehetséges tartósan ellenállni Basta generális idegen és magyar zsoldosainak, Bocskai hajdúi hasonlóan előbb-utóbb csatlakozásra készítették az esetleg bizonytalankodókat. Az átpártolókat erősítette az is, hogy Bocskai november közepétől már Kassán tartotta székhelyét, miközben kiáltványokban szólította csatlakozásra a régió nemeseit és városait. A protestáns rendek (a köznemesség és a városi polgárság) pedig hamar felismerték: a hajdúk felkelését felhasználhatják saját rendi kiváltságaik, elsősorban szabad vallásgyakorlásuk hathatós védelmére. Erről beszédesen tanúskodott a már Bocskai által összehívott kassai kerületi gyűlés november 12-én. Ez pénzt és katonát szavazott meg a hajdúvezér támogatására, miközben szorgalmazta a november elejétől már török–tatár katonák által is támogatott hajdúk által okozott károk megtérítését. Az evangélikus Lőcse városát például a hajdúk és a törökök november 9-én együttesen sarcolták meg.

Függetlenség oszmán-török fegyveres támogatással?

Az oszmán-török csapatok Bocskai melletti gyors megjelenése egy gyakran elfelejtett körülménnyel volt magyarázható. A Budán tartózkodó és a magyarországi viszonyokban járatos Lala Mehmed nagyvezír (1604–1606) – részben a helyi oszmán főméltóságok, részben Bethlenék tanácsára – hamar felismerte, hogy Bocskai váratlan sikereket ért el mozgalma óriási haszonnal szolgálhat az oszmánok számára is. Sőt, miként Szakály Ferenc már közel két évtizede megfogalmazta: a felkelés „valóságos megváltás volt számukra.”²⁰ Erdély visszaszerzése mellett a török hadvezetésben azonnal felmerült a Magyar Királyság egy részének a vazallus fejedelemséggel való egyesítése, miként ez az 1560-as évek közepéig János Zsigmond uralkodása alatt egykor történt. A nagyvezír ezért 1604. november 5. és 14. között Budán egy, a szultán nevében, de saját maga által kiadott szultáni megerősítő levéllel már nem csupán erdélyi fejedelemnek, hanem egyúttal Magyarország királyának („*Erdély vilájetje fejedelme és a magyar nép királya*”) nevezte ki Bocskait. Az utóbbi ezt november 20. táján kapta meg és fogadta el a nagyvezír követeitől Kassán, mégpedig a szokásos oszmán beiktatási jelvényekkel (kaftán, süveg, zászló és buzogány) együtt.²¹ Bocskai István ezzel az oszmánok erdélyi és kelet-magyarországi vazallusává vált.

Mindezekkel egyidejűleg az egi beglerbég magyar nyelvű leveleiben – Bocskai kiáltványainak a hazaszeretetre és a németgyűlöletre utaló kifejezéseit alkalmazva – a török vazallus fejedelemhez való pártolásra szólította fel a régió legbefolyásosabb nagyurait, például Rákóczi Zsigmondot: „*az maga hazája mellett és nemzetivel együtt felkeljen, és Bocskai uram Őnagysága mellé jöjjön, hogy az kevély német nemzetet Istennek kegyelmességéből verjék ki Magyarországtokból, hogy annak utána Nagyságtok maradhasson békességesen országában és hazájában.*” Majd burkolt fenyegetés közepette azt sem palástolta, hogy ezzel Rákóczi a szultánnak is komoly szolgálatot tenne: „*Ezzel Nagyságod mind az hatalmas [török] császárnak kedves dolgot cselekszik, mind pediglen jószágát, várait, városait Nagyságod megoltalmazhatja.*”²²

A Habsburg-ellenes mozgalom helyzete az oszmánok politikai és katonai támogatásával gyökeresen megváltozott: sokszínűsége mellett ellentmondásossá is vált. Ettől kezdve ugyanis Bocskai egyszerre volt az erdélyi török-párt első embere, a felkelt tiszántúli hajdúk és az őt támogató felső-magyarországi rendek vezére és egyúttal az oszmánok kelet-magyarországi vazallusa is. 1604 novemberének végére tehát az Erdély vazallusi állapotának visszaállításáért indult mozgalom és a tiszántúli hajdúfelkelés Bocskai vezetésével a magyar rendek egy részének (a felső-magyarországi kerület rendjeinek) a vallásszabadságért és sérelmeik orvoslásá-

²⁰ SZAKÁLY 1990, 176.

²¹ PAPP 2004, 1204–1206.

²² HANGAY 1987, 155.

ért folytatott Habsburg-ellenes fegyveres küzdelmévé, valamint az oszmánok által saját magyarországi pozícióik megerősítésére felhasznált háborúvá is vált.

A történeti Magyarország középső területét 1541 óta megszállás alatt tartó török csapatok állandó támogatása miatt független magyar vagy erdélyi állam létrehozásáról, azaz szabadságharcról szó sem lehetett. Bocskai legjobb esetben is csupán egy lazább „török oltalom” alatt álló kelet-magyarországi és erdélyi egységes államban reménykedhetett. Ezt egyértelműen bizonyítja, hogy 1605 márciusában a fejedelem maga küldte Konstantinápolyba Szapolyai János király egykori török szövetséglevelét. A köztudatban élő elképzelésekkel ellentétben pedig ugyancsak maga kért királyi koronát a szultántól, miként ezt az új kutatások vitathatatlanul bizonyították.²³ Bocskai részben szintén török katonai támogatással megvalósult erdélyi fejedelemmé választása (szept. 14., Medgyes), illetve Magyarország fejedelmévé emelése (ápr. 20., Szerencs) ugyancsak egy erdélyi–kelet-magyarországi török befolyás alatt álló, új állam létrejöttét segítette elő.

Végül érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a friss kutatások szerint a fejedelem – történelemtankönyveink toposzá vált állításával ellentétben – 1605. november 11-én Rákos mezején a török koronát „*ünnepélyes tiltakozással*” (*cum protestatione solenni*) nem utasította vissza. Ezt pusztán Bocskai propagandájának egyik legfőbb formálója, Bocatius János utólag találta ki.²⁴ Elsősorban azért, hogy a Magyar Királyság uralkodója és Közép-Európa keresztény közvéleménye számára valahogy elfogadhatóvá tehesse a valóságban kétségkívül az oszmánok vazallusává vált fejedelmet, továbbá hogy ezzel lehetővé tegye a Mátyás főherceggel és a magyar rendekkel ekkor már közel fél éve folyó béketárgyalások folytatását.

Felkelés, rendi bel- és országos polgárháború

Bocskai István sokrétű mozgalma tehát soha nem lett szabadságharc vagy „magyar nemzeti felkelés”, de még rendi keretek között megvalósuló „nemzeti összefogás” sem. Akadémiai doktori disszertációkhoz végzett kutatásaink szerint ugyanis a török–tatár csapatokkal érkező hajdúkat és felkelt rendeket – jogos sérelmeik és Bocskainak a magyar nemzeti érzésre apelláló propagandája dacára – a Magyar Királyság rendiségének nagyobb és meghatározóbb része nem vagy csupán átmenetileg támogatta.²⁵ A Bocskai elismerésével együtt járó „török oltalmat” a magyar rendek többsége komoly sérelmei és a fejedelem hadainak 1605 tavaszi-nyári katonai sikerei ellenére (lásd a tanulmány végén található térképet²⁶) sem vállalta fel.

A királyság irányításában döntő szerepet játszó főrendek többsége nem csatlakozott Bocskaihoz, miként erről a mellékelt táblázat adatai részletesen tájé-

²³ PAPP 2001. 119–126.

²⁴ TESZELSZKY 2006, 239–246.

²⁵ PÁLFFY 2008a, 324–333.

²⁶ A térképet Nagy Béla (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) készítette.

koztatnak. A katolikus egyházi elit esetében ez szinte evidenciának tartható. Az ekkor még többségében protestáns arisztokrácia mintegy kétharmadának a Habsburg-dinasztiából származó magyar uralkodó melletti kitartása ugyanakkor hosszabb távon alapvetően meghatározta Bocskai mozgalmanak lehetőségeit. Nem tévedés ugyanis: egyetlen magyar országos és rendi főméltóság sem csatlakozott Bocskaihoz! De a magyar végvidéki és kerületi főkapitányok, valamint köznemesi származású helyetteseik közül sem állt senki a fejedelem oldalára, azaz nem szegte meg királyának tett hűségkijét.

A fizetetlen végvári katonaságból ugyanakkor hosszabb-rövidebb ideig sokan csatlakoztak hozzá, miként a köznemesség soraiból is, ám elsősorban Felső- és Alsó-Magyarországon. A Magyar Királyság másik két kerületében, a Dunántúlon és a horvát–szlavón területeken viszont csak kivételesen, vagy a hajdú és török csapatok kényszerű nyomására ideiglenesen álltak át meghatározó személyek. Végül a szabad királyi városok fele is a törvényes magyar uralkodó híve maradt, jelentős helyőrségének köszönhetően még a Kassa közeli Eperjes is. Sőt az evangélikus Sopron és királyi őrsége 1605 nyarán háromszor is visszaverte a hajdúcsapatok ostromait.²⁷ Kutatásaink eredményeit alátámasztja egy a Habsburgokkal és a magyar rendiséggel szemben elfogultsággal nehezen vádolható, ám a felkelés kirobbanásában meghatározó szerepet játszó kortárs, Bethlen Gábor 1620-ban tett kijelentése is: „*ha szegény Bocskai fejedelem idejét megtekintjük, az országnak csak fele sem állott melléje, és királyoknak sem választották meg egyenlőképpen*”.²⁸

A magyar király mellett kitartók	Bocskai István oldalán szolgálók
Világi főrendek	
Kétharmad	Egyharmad (elsősorban a felsőmagyarországiak, ám megosztott családok)
Egyházi főrendek	
a teljes egyházi főrend, azaz a főpapi elit	ismereteink szerint senki
A Magyar Királyság főméltóságai	
minden magyar országos és rendi főméltóság	Illésházy István volt magyar királyi udvarmester
Magyar Tanács	
az összes magyar tanácsos (két kivétellel)	Nyáry Pál és Rákóczi Zsigmond

²⁷ DOMINKOVITS 2006, 57–64.

²⁸ MIKÓ 1855, 347.

Vármegyei ispánok	
a mintegy 35 vármegyei ispán több mint kétharmada	egyharmaduk (főként a Magyar Királyság északkeleti vármegyéi)
Köznemesei rend (a királyság négy kerületének rendjében)	
a horvát–szlavón nemesség teljes mértékben	ismereteink szerint senki
a nyugat-dunántúli nemesség túlnyomó része	néhány kevésbé meghatározó család, ill. a hajdú és török–tatár hadjáratok alatt kényszerből és ideiglenesen átállók
a dunáninneni országrész nemességének nagyobb része	csupán néhány meghatározó család, valamint számos ideiglenesen átálló a hajdú-hadjáratok sikerei idején
pusztán néhány előkelő köznemesei familia	a felső-magyarországi nemesség nagy többsége – elsősorban ők választják Bocskait 1605. április 20-án Szerencsen fejedelemmé
Szabad királyi városok	
fele (a Szlavóniában, a Dunántúlon fekvők, ill. Pozsony, Eperjes, valamint Nagyszombat és Szokolca, kivéve rövid elfoglalásukat)	fele (az elfoglalt Kassa, Lőcse, Bártfa, Kísszeben mellett ideiglenesen az alsó-magyarországi bányavárosok)

Az átpártolt főurak többsége részben a Bocskai hadai által kontrollált Felső-Magyarország leggazdagabb arisztokratái (Homonnai Drugethek, Mágochyak, Perényiek, Rákócziak stb.) és a Tiszántúl módosabb birtokosai, részben a fiskális vagy hűtlenségi perek áldozatai közül került ki. A birtokok helyének meghatározó szerepét kiválóan jelzi egy-egy nagyúri familia tagjainak pártállása: általában az Északkelet-Magyarországon birtokos családtagok álltak át Bocskaihoz, miként ez a Czobor, a Dersffy, a Széchy vagy a Thurzó család esetében történt.

A köznemességgel ellentétben a vallási hovatartozás a főuraknál döntően nem befolyásolta a magyar király melletti kitartást. A meggyőződéses evangélikus Thurzó György a Bocskai elleni fegyveres harc egyik legmarkánsabb képviselője volt, miközben katolikus testvére (Kristóf), Szepes vármegye örökös ispánja, 1605 júliusában már nem tehetett mást, minthogy csatlakozzon a Felső-Magyarországot szinte teljesen birtokló felkelőkhöz. De a katolikus megújulás egyik élharcosát, Homonnai Drugeth Györgyöt (egyúttal a régió egyik legnagyobb birtokosát) is Bocskai táborában találjuk. Elsősorban katolikus tanácsadóinak (Thurzó és Homonnai mellett Rákóczi Lajos, Czobor Mihály, Melith Péter, Káthay Mihály stb.) befolyásával magyarázható, hogy a fejedelem – a közvélekedéssel szintén ellentétben – kezdetektől fogva mind a lutheránusok és kálvinisták, mind a katoli-

kusok számára igényelte a szabad vallásgyakorlatot.²⁹

A dunántúli főrendek közül a református Batthyány Ferenc és Török István ugyanakkor tántoríthatatlanul kitartottak a katolikus Habsburgok oldalán. S nemcsak kitartottak, hanem fegyveres küzdelmet is folytattak: mégpedig a császári–királyi idegen (főként osztrák, német, vallon) és magyar zsoldos katonaság mellett saját magánhadaikkal és az általuk irányított végvárok őrségeivel harcoltak Bocskai magyar hajdúi és török–tatár csapatai ellen. Ezenkívül pedig még a rendiség megmaradt katonai intézményét, a nemesi felkelést (*insurrectio*) is bevetették a fejedelmi hadakkal szemben. Ezt a felső-magyarországi területben Bocskai is többször meghirdette ellenük.

Mindez 1605 nyarára összességében nem jelentett mást, mint a törvényes magyar király és a törökök által „a magyar nép királyának” tekintett fejedelem pártjára szakadt magyar rendek – különféle idegen csapatok támogatta – egymás elleni hadakozását. Ezzel a Bocskai-felkelés 1605 közepére rendi bel- és országos polgárháborúvá is vált. Hogy egyáltalán nem túlzás erről beszélni, azt Bocskai említett diplomatajának, Bocatius Jánosnak a szavai is igazolják. Ő az 1605 végi események kapcsán azt vetette papírra, hogy „*hőn óhajtott nyugalom válthatná fel ennek a már-már polgárháborúvá fajult háborúnak a viharait és megpróbáltatásait.*”³⁰ Ezekre az esztendőkre visszatekintve 1609-ben a Magyar Kamara is „*rettegetes bel- és polgárháború*”-ról beszélt.³¹ Miként 1600 és 1604 között Erdély lakói Basta generális idegen és magyar zsoldosaiban sem országegyesítőket láttak, úgy a Magyar Királyság politikai elitjének és lakosságának jó része sem (vagy csak részben) a rendi jogok és a vallásszabadság védelmezőjének tekintette az 1604–1605-ben török–tatár csapatokkal érkező magyar felkelőket.

Tanulságok

Az eddigi elképzelésekkel ellentétben a Magyar Királyság rendiségének nagyobb része tehát 1604–1606-ban nem kívánt szakítani a Habsburg Monarchiával, és nem támogatta Bocskai István szabadságharcnak véleményünk szerint nem nevezhető mozgalmát. A sokrétű, többcélú és ellentmondásos felkelés ugyanis kedvező esetben is csupán egy, Erdély mellett részben Magyarországra is kiterjedő új, török vazallus (azaz messze nem független) magyar állam létrehozását hozhatta volna magával. Egy, a Habsburgoktól és az oszmánoktól egyaránt független magyar állam létrejöttének esélyei – a hosszú háború alatt pozícióikat tovább erősítő törökök erőfölénye miatt – reálisan tekintve sajnos igen messze voltak. Így tehát Bocskai István mozgalma – Habsburg-ellenes volta ellenére – sem tekinthető II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harca vagy az 1848–49-es szabadságharc előzményének.

²⁹ PÉTER 2006, 171–175.

³⁰ CSONKA–SZAKÁLY 1988, 93.

³¹ PÁLFFY 2008a, 330.

Helyesebb, ha egyszerűen *Bocskai-felkelésnek* vagy *Bocskai István mozgalmanak* (vagy esetleg *Habsburg-ellenes mozgalom és polgárháborúnak*, kifejezetten a rendiség szemszögéből pedig *rendi felkelés és belháborúnak*) nevezzük, és elmagyarázzuk a benne résztvevő különböző csoportok eltérő céljait, sikereit és kudarcait.

A Bocskai-felkelés összességében arról is tanúskodik, hogy a Habsburg-udvar és a magyar politikai elit között a 16. században – a többszörös egymásrataltság közepette és a kölcsönös lemondások dacára – igen szilárd kompromisszumrendszer jött létre. Többségük ugyanis tisztában volt a Magyar Királyság és Közép-Európa Habsburg tartományainak azon egymásrataltságával, amelyet Illésházy István (Bocskai egyik legfőbb tanácsadója) a hajdúk sikerei közepette, 1605 júniusában éppen magának Bocskainak így fogalmazott meg: „*Nekem fejemben nem fér: ha ma kivönné is az császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi [vagyis szlavóniai], Dunán túl és innen való végházakat eltartani.*”³²

Bár véleményünk szerint a Bocskai-felkelés nem tekinthető az első vagy az egyetlen győztes magyar szabadságharcnak, a sokrétű mozgalom mégis számos igen komoly eredményt ért el. Egyrészt megvalósult Bocskai és Bethlen célja, Erdély „török oltalom” alá való visszahelyezése, és ezzel belső nyugalmanak biztosítása. Másrészt a fejedelem legnagyobb történelmi tetteként kiváltságot adott mintegy 10000 hajdúnak, amelynek emlékét a hajdútelepülések mellett mind a mai napig őrzi Hajdú(-Bihar) megye neve. Harmadrészt a Magyar Királyságban az 1608. évi pozsonyi országgyűlés törvényt alkotott a vallásszabadságról, amely közép-európai összehasonlításban is komoly siker volt. De a Bocskait magyarországi vazallusukká tevő oszmánok is elégedettek lehettek, hiszen őket a felkelés a háború legválságosabb pillanatából segítette ki, majd nemcsak megerősítette Erdély feletti uralmukat, de 1605. október elején még Esztergom várát is újra kezükbe juttatta; nem is beszélve a hajdúkkal együtt magyar, osztrák és morva területeken szerzett hatalmas zsákmányról. S ami a legkülönlegesebb: még a Bocskai ellen fegyveres harcot folytató magyar rendek és nemesek is képesek volt kihasználni a felkelést 1605–1608-ban saját rendi pozícióik tetemes megerősítésére a Habsburg-udvarral szemben. Ennek köszönhetően a 17. század elején a Habsburg Monarchiában a Magyar Királyság bírt a legerősebb rendiséggel.³³

³² BENDA 2004, 136.

³³ Minderről újabban részletesen szóltunk: PÁLFFY 2008a, 338–354.

BIBLIOGRÁFIA**BALLA 2006**

BALLA Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Budapest, KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM, 2006.

BARTA 1986

BARTA Gábor: Bocskai István felkelése és az erdélyi állam feltámadása. In: *Erdély története*. Főszerk. KÖPECZI Béla. I. köt. *A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, AKADÉMIAI, 1986, 532–537.

BENDA 1952

BENDA Kálmán: *Bocskai István függetlenségi harca*. Budapest, MŰVELT NÉP, 1952.

BENDA 1955

BENDA Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc*. Budapest, MŰVELT NÉP, 1955.

BENDA 1993

BENDA Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, SZÁZADVÉG, 1993.

BENDA 2004

BENDA Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk*. Szerk. LUKÁTS János. Budapest, MUNDUS, 2004.

BÉNYEI 2004

BÉNYEI Márta (szerk.): *Bocskai és a hajdúk. Válogatott bibliográfia*. Debrecen, HAJDÚ–BIHAR MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT MÉLIUSZ JUHÁSZ PÉTER MEGYEI KÖNYVTÁRA, 2004.

BOLDISÁR 1908

BOLDISÁR Kálmán: Magyar szabadságharcok. In: *Debreczeni képes kalendárium 1908*. Debrecen, 1908, 61–66.

CSONKA–SZAKÁLY 1988

CSONKA Ferenc–SZAKÁLY Ferenc (1988): *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozásjáról, 1605. november 11.* Budapest, EURÓPA, 1988.

DOMINKOVITS 2006

DOMINKOVITS Péter: „Egy nemzetek lévén...” *A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején*. Budapest, MARTIN OPITZ, 2006.

FÁBIÁN 2000

FÁBIÁN Gyula: *A fejedelem hűségében. Bocskai István és hajdúi a nemzeti*

- függetlenségért és a vallásszabadságért. Történelmi áttekintés.* Nagyszalonta, BOCSKAI ISTVÁN ALAPÍTVÁNY–REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG, 2000.
- G. ETÉNYI–HORN–SZABÓ 2006
G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó–SZABÓ Péter: *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora.* Budapest, GENERAL PRESS, 2006.
- HANGAY 1987
HANGAY Zoltán: *Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond.* Budapest, ZRÍNYI, 1987.
- HORN 2006
HORN Ildikó: Bocskai István fejedelem erdélyi politikusai. In: BALLA Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga.* Budapest, KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM, 2006, 87–104.
- MAKKAI 1974
MAKKAI László: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. *Történelmi Szemle* 17. 1974, 155–188.
- MAKKAI 1985
MAKKAI László: A Bocskai-felkelés. In: *Magyarország története 1526–1686.* Főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. I. köt. Budapest, AKADÉMIAI, 1985, 709–773.
- MIKÓ 1855
MIKÓ Imre (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok.* I. köt. Kolozsvár, ERDÉLYI MÚZEUM EGYESÜLET, 1855.
- MÓD 1954
MÓD Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért.* Budapest, SZIKRA, 1954.
- NAGY 1961
NAGY László: *A Bocskai-szabadságharc katonai története.* Budapest, AKADÉMIAI, 1961.
- NAGY 2000
NAGY László: *Egy szablys magyar úr Genfben. (A sokarcú Bocskai István).* Hajdúböszörmény, HAJDÚSÁGI MÚZEUM–POLGÁRMESTERI HIVATAL, 2000.
- NAGY–NYAKAS 2001
NAGY László–NYAKAS Miklós: *Hajdútszesség tüköre.* Hajdúböszörmény, HAJDÚSÁGI MÚZEUM, 2001.
- NAGY–RÁCZ 2007
NAGY Endre–RÁCZ Lajos: *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet.* Budapest, HVG-ORAC LAP ÉS KÖNYVKIADÓ KFT, 2007.

NEMESKÜRTY 2006

NEMESKÜRTY István: *Magyar századok. Gondolatforgácsok a nemzet életrajzához*. Budapest, SZABAD TÉR, 2006.

PAPP 2001

PAPP Sándor: Török–magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. In: *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv 75*. Eds. BARBU, Violeta–TUDÓS, S. Kinga. București–Cluj, KRITERION, 2001, 119–126.

PAPP 2004

PAPP Sándor: Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén. *Hadtörténelmi Közlemények* 117. 2004, 1198–1211.

PÁLFFY 2008a

PÁLFFY Géza: *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2008.

PÁLFFY 2008b

PÁLFFY Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? Ellentmondások és kétségek. *História* 30/1. 2008, 7–10.

PÉTER 2006

PÉTER Katalin: A vallásügy a bécsi béketárgyalásokon. In: „*Frigy és békesség legyen...*” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk. PAPP Klára–JENEY-TÓTH Annamária. Debrecen, DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE–HAJDÚ–BIHAR MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT, 2006, 171–175.

R. VÁRKONYI 2006a

R. VÁRKONYI Ágnes: A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere (Európai jelenlét és magyar történelmi távlat). In: „*Frigy és békesség legyen...*” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk. PAPP Klára–JENEY-TÓTH Annamária. Debrecen, DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE–HAJDÚ–BIHAR MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT, 2006, 21–38.

R. VÁRKONYI 2006b

R. VÁRKONYI Ágnes: Bocskai, a közép-európai realista. In: BALLA Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Budapest, KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁ-TUS EGYETEM, 2006, 5–27.

SZAKÁLY 1990

SZAKÁLY Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Budapest, HÁTTÉR LAP- ÉS KÖNYVKIADÓ, 1990.

SZÁRAY 2006

SZÁRAY Miklós: *Történelem II. Középkor, 10. évfolyam*. Budapest, NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ, 2006.

TESZELSZKY 2006

TESZELSZKY, Kees: A Bocskai-korona mítosza. A koronázás körülményeinek leírása a fikció és a valóság tükrében. In: *Magyarország védelme – Európa védelme*. Szerk. PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás. Eger, DOBÓ ISTVÁN VÁRMÚZEUM, 2006, 239–246.